

ВЛАДНІ ТА ОПОЗИЦІЙНІ СТРУКТУРИ: СПІЛЬНЕ І ВІДМІННЕ, АБО ОПОЗИЦІЯ ЯК КУЛЬТУРНА ІНСЦЕНІЗАЦІЯ

Юрій ЯКОВЕНКО

Copyright © 2006

У громадян України склався стереотип вважати, що головне завдання соціології – це давати оцінку шансів виживання суб'єктів політичного буття. Але ж у період між виборчими кампаніями соціологічна думка не припиняє своє існування, більш того, саме завдяки цим відносно спокійним етапам й знаходиться час на розбудову концептуальних засад здійснення соціологами, наприклад, як опису політичного поля України, так і розробки моделей політичної діяльності, що, зокрема, й завершується отриманням спочатку посвідчення кандидата на певну виборну посаду, а потім за певними умовами – й посвідчення посадової особи.

Відомо, що кожен науковець повинен володіти основами застосування методів аналізу та синтезу, зокрема знаходити відмінності у схожих об'єктах та тотожність у несхожих. Владні та опозиційні структури схожі у деклараціях своєї турботи про благополуччя народу, оскільки перманентно ведуть боротьбу за владні повноваження, без отримання яких не бачать можливості повноцінно допомогти народу стати щасливим, хоч той давно вже навчився виживати самостійно у порядку самоорганізації власної діяльності. Ще класики вітчизняної літератури зазначали: якщо не можна чесно заробити на повноцінне життя своє та родини, то люди крадуть, а якщо важко реалізувати законні права – то дають хабар посадовій особі, й так далі.

Традиційні міркування про владу спираються на подвійне розуміння суспільствознавчої теорії: з одного боку, вона є теорією соціальної диференціації на групи і функціональні підсистеми, з іншого – теорією соціокультурної еволюції. Більше того, синтез цих сторін логічно веде до тези, що соціокультурна еволюція підсилює

соціальну диференціацію. Але ще слід врахувати положення узагальненої теорії символічно генералізованої комунікації, що пов'язана як з концепцією суспільної диференціації, так і з розумінням механізмів та фаз соціокультурної еволюції.

Отже, відповідаючи на принципове запитання: внаслідок чого виникають соціальні системи?, не слід уникати класичної відповіді: завдяки процесу соціальної комунікації, тому що саме він є знаряддям досягнення селективного узгодження інтересів суб'єктів суспільного, а відтак і політичного, буття. Дійсно, у тезі, що всі соціальні системи потенційно конфліктні, давно вже нема новизни, як, до речі, й у тому, що їх так чи інакше, але обов'язково, треба розв'язувати в межах дихотомії: або шляхом диктатури, або консенсусу. Важливим атрибутом комунікації, як відомо, є комунікативний код, з приводу сутності котрого точиться вже довгий час гостра дискусія.

Не варто за порогом ХХІ століття продовжувати бути в полоні ілюзій минулого, зокрема, у лещатах віри в прогрес, що була джерелом надії на розбудову не тільки “досконалого” суспільного порядку, а ще й “етичного” управління ним. У ХХ столітті зусиллями науковців людство прийшло до визнання того, що наша діяльність керується не стільки очевидними розумовими засадами, скільки латентними мотивами, потягами, схильностями, інтенціями, які завуальовані та навіпіл осмислені як для самого суб'єкта дії, так і для його соціального оточення, хоч універсальна назва для них існує: це – “ідеологія”.

Тому природно, що фокус уваги соціолога вже переорієнтовано з людини як невід'ємного

атрибута суспільства на ще більш вагомий атрибут – інституції, що здатні зв'язувати швидкоплинні події, тоді як суть принципу структурації соціуму полягає в диференціації комунікацій. Відтепер в сучасному світі вже доречно диференціювати не соціальні групи, а типи комунікації, у яких людина бере участь відповідно до сьогоднішньої класифікації соціальних ролей.

Діалектичне пізнання світу здійснюється завдяки здатності суб'єкта пізнання до виокремлення опозицій як серед феноменів, так і ноуменів. Перелік опозицій чималий, а розпочати його нагадувати можна хоча б з таких пар, як “матеріальне – ідеальне”, “сенсуальне – інструментальне”, “емпіричне – теоретичне” тощо. Будь-яка така діада обов'язково може бути інтерпретована як тріада, бо між опозиціями завжди є межа, кордон, відношення, себто третій невід'ємний елемент їх буття.

Настав час тепер повторити, що кожна роль чи рольова комунікація самоуправляється власним кодом – парадоксальною єдністю протилежного – влади і безвладдя, істини і хибності; любові і ненависті та ще багатьма іншими. Водночас слід назвати відповідні, на перший погляд, парадоксальні питання:

■ Чому любов, фінансові об'єкти на ринку чи владні розпорядження не варто верифікувати щодо наукової істинності?

■ Чому влада не повноважна визначати, яку вартість повинна мати річ чи послуга в умовах ринку, чи то істинність наукових тез, чи то те, хто, кого і за що має любити?

■ Чому кохання захоплює одну людину не тільки через владу, гроші чи знання іншої людини?

Отже, істина, власність, влада, право, релігія, мистецтво, навіть кохання – це суть комунікативні коди, або, інакше кажучи, – це принципи упорядкування світу в його комплексності соціального і психічного. Якщо сенс – квінтесенція узагальнення комунікативних кодів, який нібито не має під собою жодного підґрунтя, субстрату чи суб'єкта, то чому завдяки ньому (тобто сенсу) соціальним системам і свідомості особи вдається зробити для себе відчутною диференціацію між ними та зовнішнім для них світом, а далі вже самим сприйняти свою власну селективність? В сучасному, тобто постмодерновому, суспільстві поняття “сенс” повільно виводить з наукового вжитку звичне поняття “суб'єкт” та відкриває можливості

приписувати соціальним системам властивість самореферентності.

Даруйте за тавтологію, але сенс поняття “сенс” полягає у змозі вказувати на інші можливі сенси. Німецький соціолог Н. Луман казав, що тільки у процесі вказування на **іншу свідомість** можна реалізувати себе. Так, аграрна діяльність стає дійсністю тільки після того, коли на обраній ділянці викорчуюють та ліквідують все, що росло до цього часу.

Вакуум – це поняття доречно для побудови фізичної картини світу у позаземних або штучних лабораторних умовах, а за звичайних земних обставин для нього у соціальній сфері місця нема, бо не тільки природа, а й соціум не терпить пустоти. Але заповнення цих, умовно кажучи, пустот відбувається закономірним шляхом унаслідок домінування принципу ефективності як універсального критерію розвитку соціального організму, для котрого не існує прогресу чи регресу, а є тільки орієнтація на здійснення головної життєвої функції – перманентне відтворення функціональних структур, які, своєю чергою, формують систему суспільного виробництва й відтворення життя взагалі.

Проте засадничі принципи життя та смерті, як показує після теоретичних робіт К. Лоренца практичний досвід останнього часу, можуть бути сутнісно різним. Так, після 11 вересня 2001 року терористом № 1 вважають Бен Ладена, котрий надав інтерв'ю (надруковане паризьким часописом “Парі Матч” та переказане в київській газеті “Столичные новости” від 11 грудня 2001 р.), в якому “король терору” сказав: “Ми полюбаємо смерть, а американці життя, саме у цьому наша найбільша відмінність”.

Наукою зафіксовано декілька фундаментальних законів: або щодо збереження енергії чи речовини, або щодо екстремуму, наприклад, максимізації інформації, згідно з якою найкращими шансами на самозбереження має та складна система, яка максимально сприяє поновленню, виробництву та раціональному використанню речовини, що при певних обставинах отримує властивості енергії чи інформації. Саме через цю обставину зараз серед економічно розвинених країн точиться суперечка за лідерство, щоб інтелектуалізація праці стала основним напрямком розвитку економіки, а для відповідного суспільства були б підстави назвати його інформаційним.

Для України 90-их ХХ століття були роками досить радикальних трансформацій та суттєвих

змін, у тому числі й у межах соціокультурних, соціокультурних та адміністративних систем. Має місце ситуація, коли руйнуються традиції, вірування, ідеології, життєві стилі, які склалися десятиріччями та здавалися значущими, відтак втрачаються колишні надійні орієнтири. Трансформуються структури престижу, а це тягне за собою зміну ціннісних орієнтацій, цілей життя. В такі періоди більшість членів суспільства, щонайперше політики, партійні лідери і звичайні люди, так чи інакше відчувають розгубленість та з тривогою зазирають у майбутнє. Ці переживання справді гострі, оскільки йдуть слідом за періодом “офіційної впевненості”, коли були обіцянки неминучого – світлого і радісного – майбутнього, всезагального добра, свободи та достатку. Але, як відомо з психології, розходження мрій з реаліями життя сприймається людиною найбільш болісно.

Таким чином, нині у нашому суспільстві відбувається криза ідентичності, а індивіди відчувають себе загубленими в соціальному просторі. На специфіку переживання аналогічної кризи свого часу звертали увагу ще Томас та Знанецький, які говорили, що дезорієнтація є необхідною умовою процесу соціальних змін. Люди не можуть довго знаходитися у ситуації невизначеності, вони вимагатимуть нових орієнтирів. Тому має місце пошук своєрідного інтелектуального компасу, який упорядкував би їхній досвід і пояснив, звідки вони прийшли, де знаходяться зараз і куди прямують. Громадяни повинні мати уявлення про те, що відбувається. До цього вони ідуть різними шляхами: звертаються до Бога, харизматичних лідерів, нових вождів, політичних демагогів, а також самі шукають відповіді на питання, які їх турбують, почасти звертаючись до науки. Тоді робляться постійні спроби віднайти у соціальному просторі подібних собі та зарахувати себе до них, і водночас поширюються намагання відмежуватися від тих, хто відмінний за ознаками, навіть надумано значущими. У такий спосіб загал конструює навколишню соціальну реальність. І цей процес сьогодні має незаперечне культурне забарвлення.

Відомо, що соціологічний статус поняття “культурне інсценування” дозволяє розкрити його когнітивний потенціал, котрий вказує на доречність введення цього поняття до ядра понятійно-категоріального апарату соціології. У зв’язку з цим слушно зауважити таке: зміна

соціальної реальності, трансформації, актуалізовані взаємини великих і малих груп вимагають пошуку нових засобів аналізу і репрезентації соціальної реальності, що могли б більш адекватно відобразити цю реальність, адже соціологія не може не відчувати постійну залежність свого розвитку від того, що у суспільстві відбувається. Як приклад, можна навести поняття “соціальне поле”, “соціальний простір”, “перехідне суспільство”. Також сьогодні часто почали використовувати поняття, що репрезентують символічні аспекти соціальної взаємодії, – “гра”, “актор”, “інсценування”. Останні описують культурні і мовні практики, життєво-стильові вияви (тобто форми людських взаємостосунків, а не фундаментальні основи). Саме це відкриває продуктивні перспективи в дослідженні суспільств перехідного типу.

Поняття “культурне інсценування” ще практично не вживається у вітчизняній соціологічній і культурологічній літературі (за винятком публікацій професора Л.Г. Іоніна). Проте у соціології є традиція соціологічного мислення, яка майже не використовується при аналізі трансформаційних процесів, хоча може дати для цього багатий концептуальний апарат. Це – традиція символічного інтеракціонізму Дж. Міда, теорія ролей, “соціальна драматургія” Е. Гоффмана. Автори цих концепцій застосовували поняття, що є близькими за змістом з поняттям “культурне інсценування”. Таке інсценування Іонін розуміє як процес автентичного “виготовлення” чи відтворення певного культурного стилю, традиції. При цьому на перший план тут ставляться зовнішні ознаки, символи.

В контексті символічного інтеракціонізму інсценування розглядається на мікрорівні (ситуація “один-на-один”). За Дж. Мідом, соціальний світ індивіда, як і світ у цілому, “конструюється” в сукупності процесів соціальних взаємодій. Людський розум має здатність “репетирувати в уяві” альтернативні варіанти дій, що полегшує пристосування індивідів один до одного.

Інтеракціоністи вводять поняття “прийняття ролі” головно для позначення процесів, під час яких два чи більше індивідів “читають”, або інтерпретують жести один одного для того, щоб створити образ власного “Я”. Отож людська взаємодія є тривалим процесом прийняття ролей, перебігу репетиції, вибору способу поведінки, що дає змогу людині окреслити чи переглянути лінію своєї поведінки.

З позицій теорії обміну актори здійснюють інсценування, подаючи себе у привабливому вигляді, намагаючись справити враження один на одного під час змагання, де кожен демонструє винагороди, які він може запропонувати з метою примусити іншого відповісти йому, навіть, можливо, більш цінною винагородою відповідно до норми взаємності. Із цих теоретичних позицій слідує, що соціальне життя переповнене змаганнями і намаганнями людей справити враження на навколишніх і тим самим досягти винагороди.

Е. Гоффман будував свою концепцію на твердженні, що індивіди в соціальному спілкуванні постійно стикаються з потребою певним чином “подавати себе”, а тому їхня поведінка формується під впливом бажання справляти відповідне враження на тих, кого вони вважають важливими для себе. За Е. Гоффманом, соціальна дія – це переважно створення враження, інсценування. Індивід постійно знаходиться у процесі такого творення образу, невтомно виконує ролі за різних обставин. Необхідність містифікацій має на увазі не професійні навички, а стиль життя, який потрібний для даної соціальної ніші.

Можна зробити висновок, що розглянуті вище концепції обґрунтовують процес інсценування, але на мікрорівні (ситуація “один-на-один”). Тому його мета здебільшого – створення потрібного враження. Відомі також спроби з допомогою поняття “культурне інсценування” проаналізувати процес формування індивідуальної та групової ідентичності.

Кризова ситуація в сучасному суспільстві та швидкі зміни в економічному, політичному житті, в буденній діяльності людей – все це створює нові можливості дослідження механізмів формування солідарностей і соціогрупо-

вих ідентифікацій особистості. І це зрозуміло чому. Адже прагнення індивіда ідентифікувати себе з тією чи іншою спільнотою виникає при порушенні, руйнуванні традиційного устрою, де потреба самовизначення у системі соціальних взаємозв'язків не актуалізувалася. В часи Радянського Союзу соціальна ідентичність отожднювалася переважно з державно-громадянською. Навпаки, у наш час на соціальну ідентифікацію в нестабільному кризовому суспільстві впливають змінність соціальних взаємозв'язків, функції основних соціальних інститутів, плюралізм культур, суперечливі корпоративні інтереси. Відбувається зсув від прозорої соціальної ідентифікації радянського типу до групових спільнот, де все перебуває в нестійкому стані. Отож ідентифікація здійснювалася переважно шляхом культурного інсценування, тоді як процес ідентифікації індивіда в новій культурній формі починається предметною і поведінковою презентацією, а завершується формуванням соціального інтересу. Для людей, котрі шукають швидкого виходу з їхнього нинішнього невизначеного і нестійкого становища, отримання зовнішніх ознак ідентифікації є сигналом того, що минуле подолане.

Загалом суспільне середовище часто відноситься до своїх членів відповідно до тих соціальних сигналів, які воно від них отримує. Тому особистість намагається привласнити собі показні суспільно значимі символи, що репрезентують певні культурні цінності. Та й ідентифікація є успішною тоді, коли світ впізнає і визнає індивіда, реагуючи на його дії так, як він сам того очікує. Тож можна сказати, що формування ідентичності спочатку датується культурним інсценуванням і має зовнішній характер.

Надійшла до редакції 1.03.2006.